

Павла Богацького її названо *тавтацизмом* [3, с. 207]. Жоден сучасний молодий здобувач наукового ступеня не знає, як готуватися до *ригорузу*, допоки йому не пояснити, що це звичний іспит на академічний титул доктора якоїсь науки [3, с. 181].

Історія укладання і видання «Малої Літературної Енциклопедії» є наочним прикладом специфіки наукової праці українських учених за кордоном, водночас це вагома частина української культурної історії, яка продовжує сприяти розвитку наших знань про культуру. Художню й інтелектуальну спадщину Павла Богацького необхідно належно осмислити, і запропонована стаття – одна з небагатьох спроб у цьому напрямі.

Література:

1. Винар Л. Відродження українського наукового життя після Другої світової війни: 1945–1952 / Л. Винар // Наукові записки [Національного університету «Острозька академія»]. Історичні науки. – 2007. – Вип. 9. – С. 60–71.
2. Кубійович В. Сучасні проблеми української науки / В. Кубійович // Сьогочасне й минуле (Мюнхен). – 1948. – Ч. 1. – С. 5–17.
3. Мала літературна енциклопедія / склав. П. Богацький. – Sydney: [б.в.], 2002. – 244 с.
4. Мала літературна енциклопедія / уклад Павло Богацький; відп. ред. і упоряд. Олег Баган. – Дрогобич: Трек, 2013. – 260 с.
5. Погребенник Ф. Післямова до «Малої літературної енциклопедії» Павла Богацького / Ф. Погребенник // Мала літературна енциклопедія / склав. П. Богацький. – Sydney: [б.в.], 2002. – С. 6–7.

Руснак Ірина Євгеніївна – доктор філологічних наук, професор кафедри української літератури і компаративістики Київського університету імені Бориса Грінченка

ГУЛЯК
Анатолій,
НАУМЕНКО
Наталя

СУТНІСТЬ НАЙМЕНУВАНЬ
ХУДОЖНІХ ТРОПІВ У
«МАЛІЙ ЛІТЕРАТУРНІЙ ЕНЦИКЛОПЕДІЇ»
ПАВЛА БОГАЦЬКОГО

У статті розглянуто інтерпретації літературознавчих термінів на позначення художніх тропів за «Малою літературною енциклопедією» Павла Богацького. Показано, що наукові концепти, які відрізняють авторські тлумачення термінології від загальноприйнятих, дозволяють не лише спостерегти нову грань у термінові як такому, а й увиразнити бачення прийомів художньої мови в аналізі окремого поетичного твору.

Ключові слова: термінологія, енциклопедія, доробок П. Богацького, епітет, порівняння, метафора, літературний твір, критичний аналіз.

The authors of this article examined the interpretations of literary critical terms for artistic tropes, accomplished by Pavlo Bohats'ky in his *Small Literary Encyclopedia*. There was shown that the certain scientific conceits to distinguish Bohats'ky's explanations of terms from those traditional allowed not only observing the new side of the term itself, but also outlining the vision of means of artistic language in analyzing a separate poetic work.

Key words: terminology, encyclopedia, P. Bohats'ky's works, epithet, simile, metaphor, literary work, critical analysis.

У формуванні енциклопедії як явища світової культурної парадигми, символічного аналога «Книги світу», ключову роль відіграли античні митці, арабські мислителі, французькі вчені-енциклопедисти, автори-упорядники «Зборників Святослава» [див. 5, с. 277], Шестодневів, Фізіологів... У ХІХ столітті побутував погляд на енциклопедію як підручник для «навчання з усіх знань».

«Мала літературна енциклопедія» Павла Богацького як науково-довідкове видання зберігає історико-культурне і навчально-педагогічне значення, містить чітко сформульовані визначення літературних термінів з історії і теорії красномовства, а також видавничо-поліграфічної справи; понад півтори тисячі дефініцій, що дають ключ до розуміння тих чи тих важливих понять і термінів.

Історико-культурні умови, в яких творилася ця праця (1940-1950-ті роки), не могли не позначитися на її повноті, характері висвітлення певних явищ; під руками автора не було багатьох материкових видань, деякі літературні терміни окреслені надто стисло, подані без відповідного історико-літературного ілюстрування. Але те, що зробив автор, позначене професіоналізмом, має науково-педагогічний характер, заслуговує на позитивну оцінку.

Однак, як справедливо зауважує Ф. Погребенник у передмові до книги, виникає питання, чи праця не втратила сьогодні своєї актуальності, чи не застаріла? «Відразу скажемо: навіть маючи у своєму доробку «Словник літературних термінів» В. Лесина і О. Пулинця (1971), перші три томи «Української літературної енциклопедії» (1988-1995), колективний «Літературознавчий словник-довідник» (1997), двотомний «Азбуковник» В. Романенчука, що в підзаголовку названий «Енциклопедією української літератури» (1969-1973) [а також двотомну «Літературознавчу енциклопедію» під редакцією Ю. Коваліва (2007). – А.Г., Н.Н.], ми повинні віддати належне праці Павла Богацького» [2, с. 5].

Отже, **метою цієї роботи** є висвітлити сутність назв тропів художньої мови, статті про які подано у «Малій літературній енциклопедії», та спроеціювати їх на прийоми аналізу сучасного поетичного твору.

Про саме поняття **тропів** науковець висловлювався так: «Троп – це **вислів, зворот або образ, прикраса в мові; поетичний засіб, щоб якнайпринадніше висловити свої думки на письмі та у промовах. На це вже дуже велику вагу клали, напр., старожидівські письменники (пророки) та й в інших народів – в Греків, а за ними і в Римлян; троп – уживання слова в переноснім значінню. Тропами є: епітети, порівняння, метафора, метонімія, алегорія, персоніфікація, синекдоха, гіпербола, іронія, символ, перифраза та емфімізм.**

Тропи – це об'єктивні засоби поетичного змалювання» [2, с. 234-235]. На означення деяких тропів відповідно до «Енциклопедії» П. Богацького варто звернути окрему увагу.

Епітет – образ, який утворюється перенесенням ознаки одного предмета на інший. Висловлюючись граматичними категоріями, епітет – означення, але не логічне, а художнє. Такі функції в епітеті вбачає П. Богацький: *«Епітети бувають прозаїчні, що визначають такі ознаки предмету, які ніколи від нього не відіймаються (дубовий ліс), і поетичні (співучий ліс). Поетичні епітети бувають: 1) випадкові або апостеріорні, себто такі, що даються вже після того (aposteriori), як предмет зробив на нас враження; 2) постійні або апріорні: коли хтось спостерігає ту чи іншу ознаку предмету й підбирає епітет; ми його прийняли не перевіряючи, «на віру» (apriori) і постійно в цім самому сенсі ним користуємось. Оці останні епітети, себто **постійні**, і є найпопулярнішими в українській народній поезії»* [2, с. 87-88].

З точки зору Л. Озерова, епітет – це своєрідний лакмусовий папірець літературної майстерності: «Посередній поет може довго приховуватися за метафорами та порівняннями, але рано чи пізно його викаже епітет. Неточність, замінність, випадковість епітета помітні, вони різьнуть око уважному читачеві. Епітети говорять про глибокий або поверхневий погляд поета, про його мудрість чи верхоглядство» [«Ода епітетові». 8, с. 356].

Л. Озерову належить і поширена в літературній критиці фраза, що назвати небо синім, а сніг білим – не означає утруднити себе тим, щоб заглибити своє бачення світу (адже то не епітети, а логічні означення). Наприклад, А. Малишко, розбираючи твори Т. Масенка зі збірки «Київські каштани», робить висновок: *«Мова цих віршів бліда... епітети прохідні – радісний, золотий, голубий, завітчаний, прекрасний, квітучий, щасливий, невтомний, завзятий, багатий, ясний, могутній, величний, славний – повторюються десятки разів... Треба дбати про збагачення свого лексичного словника»* [«Думки про поезію». 6, с. 142].

Проте навіть такі означення, сполучені глибинним змістом, яскравою ідеєю, виступають як самодостатні образи. Так, українська література – і не лише поезія – знає чимало прикладів, коли «одіозність» зазначених у нарисі епітетів знімається, за законом «художньої компенсації», несподіваним *означуванним* [10, с. 114-115]. Адже не можна заперечити естетичну цінність *«сонячних кларнетів»* Павла Тичини, *«заквітчаного сну»* Григорія Косинки, *«прекрасної Ут»* Юрія Яновського, *«золотих лисенят»* Юліана Шпола, *«голубих оленів»* О. Коломійця, *«важкого ячменю»* Миколи Вінграновського, *«містично-білих свічок»* Ігоря Качуровського, *«пташиної артикуляції»* Ігоря Калинця, *«вчарованого ранку»* Анатолія Мойсієнка...

Сучасні «постмодерністи», свого роду послідовники Валеріана Поліщука, котрий у 1920-х роках глузував із нібито «бідних» епітетів П. Тичини – *«сизокрилим голубками, весна запашна, вино червоне»* (див. «Думки проти течії» М. Хвильового), – могли б закинути ту саму «бідність» будь-кому... Але ж у вдалій образній сполуці «прикметник + іменник» або «дісприкметник + іменник» епітет «тримає на віддалі» явища чи предмети, які беруть участь у переносі значення [10, с. 111].

А оскільки такі образні сполуки актуальні й до сьогодні, якщо їх у власних творах застосовують не лише початківці, а й досвідчені літератори, – у тому їхня естетична сила. Не забуваймо: тонкий знавець поезики художнього твору, цінитель краси поетичного слова Ігор Качуровський справедливо вважав, що, незалежно від контексту, **будь-яке означення в художньому творі стає епітетом.**

Наприклад, коли письменник говорить «срібний місяць», він не порівнює місяць зі сріблом, але на другому плані срібло присутнє – воно віддало слову «місяць» свою головну ознаку: блиск. Послугуючись епітетом, літератор може висловити оцінку, своє ставлення, а отже – проявити нову іпостась звичного предмета або явища.

Термін «**порівняння**» – назву тропа, утвореного зіставленням або протиставленням у теперішньому часі двох предметів чи явищ – П. Богацький окремо не розглядав, проте доцільно згадував його в контексті споріднених літературних понять: різновид *паралелізму* [2, с. 180], формотворчий чинник *загадки* [2, с. 93], *притчі* [2, с. 187], засіб утворення *алегорії* [2, с. 12], маркер *класицистичного* напрямку [2, с. 113], прийом у «цвітистому» стилі оратора-*вітії* [2, с. 48] або *трон* серед інших [2, с. 235].

Особливий акцент науковець зробив на так званому заперечному порівнянні. За «Енциклопедією», це засіб народної поетичної творчості. Своєю формою заперечене порівняння більш яскраво підкреслює певне явище, наприклад «в чистім полі не орел літає, то козак Голота добрим конем гуляє». Але водночас заперечне порівняння часто вживають і наші письменники, наприклад у Т. Шевченка: «*Не тополю високу вітер нагинає, дівчинонька одинока долю зневажає...*», «*Не сон-трава на могилі вночі розцвітає, то дівчина заручена калину сажая...*» («Калина»). «*Не русалочка блукає, то дівчина ходить...*» («Причинна») [див. 2, с. 95].

Метафору П. Богацький визначає як «образовий зворот; поетичне слово або цілий вираз, ужитий поетом не в безпосередньому розумінні, а в переносному, як засіб викликати більшу емоційність, засіб піднести значіння слова, прим.: *золоте серце, гострий вітер, кришталева сльоза*». Типів метафори відтак описано чотири: «1) перенесення абстрактного зображення на абстрактне, 2) перенесення конкретного на абстрактне, 3) одухотворення матеріального, змислового явища, 4) перенесення ознак, властивостей з одного матеріального явища на друге матеріальне явище» [2, с. 142].

Як відомо, у метафорі інтенсивність перенесення досягає найвищої напруги: один предмет наділяється не просто якістю іншого (як епітет), не просто виявляє за допомогою іншого приховані риси (як порівняння), а наділяється здатністю діяти, як інший предмет.

Метафора виникає тоді, коли один предмет перебирає роль іншого, а отже – автор, а згодом і науковець, може не обмежуватися однією дією, а розгорнути цілий сюжет. Тому вельми цікавими виступають розмисли Богацького про метафору у сучасних йому українських митців: «*Богатство квітів красне, пишнobarвне, / мозаїка жива перед очима / моїми розстелялась...*» (М. Орест); «*Тиша треться до колін, мов кіт*»; «*День давно від'їхав у порт*»... (Б. Нижанківський – «Щедрість»); ...У

Т. Осьмачки: – «*Нечистий пустив у Бога стрілу кам'яну, яка, відскочивши від неба, вп'ялась у гору і стромить там церквою св. Андрія* («Поет»)» [див. 2, с. 142].

Та якщо приклади у статті Богацького можна сприймати як засновки до читацької творчої роботи, то, приміром, А. Ткаченко сміливо експериментує з образами Б.-І. Антонича, розгортаючи їх у сюжет: «...порівняння *Вливається день до долини, / Мов свіже молоко до миски* можна було б перетворити на дві напівметафори *Вливається в долини миску / Нової днини молоко*, або й на цілковиту метафору: *Вливається в зелену миску / З-за лісу свіже молоко*» [11, с. 251]. І відтак деталь «день» стає практично непізнаваною, зникає з тексту (на неї натякає лише сполука «свіже молоко»).

Представник чеського «поетизму» В. Незвал вважав одвічним завданням поета не притерпітися до знебарвленої фразеології, а знайти «свої» способи поєднання слів і предметів, які вони позначають: «Колись слова були новими та світилися одне поряд із одним завдяки своїй природній інтенсивності. Але поступово від постійного вживання народилася фразеологія... Логічно склянка відноситься до столу, зірка – до неба, двері – до сходів. Необхідно було зірку покласти на стіл, склянку поставити біля піаніно, а двері розмістити по сусідству з океаном... Асоціація – це алхімія, ще швидша, ніж радіохвиля. І природна, як кровообіг».

У представників «Київської поетичної школи» такий спосіб образотворення отримав назву «приголомшливої метафори», котру можна кваліфікувати як вияв «переведення» значень іменників у силове поле неспоріднених із ними прикметників:

*Дівчина, завжди рожево-голуба,
із зеленим поясом,
дивиться на себе –
на воду.*

*А навколо гаряча земля.
Трактор, мов холодок.
І хлопець майструє гніздо
із серцевини
двох гілок* [3, с. 16].

У цитованому верлібрі М. Воробйова творення ліричної оповіді нагадує також «біном фантазії», описаний Дж. Родарі [див. 9, с. 21]. А саме: прийом довільного вибору словесної пари, де перший складник – постать або річ, а другий – її ознака або дія: *рожево-голуба дівчина* (річка, в якій відбивається вранішнє або вечірнє небо); *трактор мов холодок*; *хлопець майструє гніздо* – і побудова ліричної оповіді на цих образних парах.

Часто до прийому бінома фантазії удається В. Голобородько, творячи так звані «загадки-градації»:

*Пляшка березового соку
завита в пошарпану газету,
в горло вставлено кілька фруктів
із використаного в лазні березового віника,*

дно пришите білими нитками до землі...

У змалюванні дерева за допомогою деталей «пляшка» (стовбур), «газета» (кора), «лазневий віник» (гілки) відчувається неприхована іронія поета над тими, хто оцінює природу винятково за «утилітарними» критеріями, що видно в останньому рядку-відповіді на загадку: «Це береза» [4, с. 205].

Ономатопея (або **Ономатопея**, за текстом «Енциклопедії»), – це «утворення слова звукоподібленням; звуконаслідування – добір таких виразів, що наслідують звуки в природі; ономатопетичні слова, звукопідроблені або звуконаслідні, тони, шепоти, напр.: кудкудакати, мекати, кукати, шушукати, хохотати». Приклади поетичних ономатопей дібрано, цілком закономірно, із класичних творів: «– Хто се, хто се по цім боці чеше коси..., «вітер шелестить осокою» (Т. Шевченко); – «Косять коси, луг голосе, косять, косять косарі...» (О. Олесь); – «Крав! крав! крав! Крав Богдан крам...» – каркання ворон; або у М. Ореста: – «чи чуєш лепети й рокоти потоків...»)» [див. 2, с. 164].

На жаль, такий дієвий і сьогодні троп, як градація, схарактеризовано лише кількома рядками, без прикладів: «**Градація** (лат.) – ступневе зісилення або подвоснення – одна з стилістичних фігур; зворот поетичної мови, коли подається ряд определень, то зменшуючих, то збільшуючих» [2, с. 56].

Водночас під кутом зору інтерпретованих у «Малій літературній енциклопедії» термінів на позначення тропів можна оприявнити нові шляхи аналізу поетичного твору – зокрема, й сучасного. Так, і **ономатопея**, і **градація** – образотворення «з ряду в ряд», і **метафоричний** переклад мови птахів на фонетику людської мови актуалізуються в поезії Івана Андрусика з промовистим заголовком «Неможливості мови», яку варто навести повністю:

цюрли-цінь

цїть-цїть

цвітця

і знову:

цїть-цїть-цїть-цїть-цїть

цюррр

і дзззззззззз – комаха

і далі:

цїть-цїть-цїть

цвітця

якби ж то я їх бодай бачив

а то ні – лише комаху

та з комахою розмовляти не хочеться

бо що

ну що я скажу комасі?
Самі подумайте... [1, с. 7]

Отже, наявні у творі тропи, їхнє чергування та взаємо доповнення дозволяє визначити цей невеликий за обсягом вірш як поетичну новелу.

Узагальнюючи, варто наголосити на наступному:

Про свою велику розвідку водночас науково-методичного та літературно-художнього змісту П. Богацький висловлювався скромно, але образно: *«Розуміється, така праця в нормальних умовах не робиться «на коліні», та й не робить її одна людина, але вимоги обставин були сильніші й довелося їм підкоритися, щоб допомогти українській молоді. І складач присвячує свою, хоча й ще недосконалу спробу, саме своїм любим учням, які піддали йому думку й додали охоти зробити те, що зроблено»* [2, с. 4].

Співіснування в аналізі поетичного твору термінів, яким надано таких різних дефініцій, без сумніву, сприятиме більш різнобічному осмисленню літературного явища. А уміння осмислити його в усіх іпостасях – «необхідність істинного таланту»: **письменника**, для якого першоджерелом творчості є саме життя, і **реципієнта**, який здатен не лише побачити, а й «перебачити» [7, с. 37] оформлену в образах конкретну життєву реальність. Звісно ж, якщо це «перебачення» буде не простим пересіванням слів і реалій, імажиністським «натовпом образів» або хворобою «терміноманії», а засвідчуватиме намагання відкрити нову грань слова.

Подальше вивчення семантики літературного терміна в інтерпретаціях різних авторів-упорядників енциклопедій дозволить побачити: що глибше дослідник проникає у внутрішній вимір поняття, то ширшим стає коло його значень для реципієнта. І тим важливішим є значення «Малої енциклопедії...» в нашу добу, коли філологія особливо відкрита до співтворчості з іншими галузями науки та виробництва, зокрема й видавничо-поліграфічної справи.

Література:

1. Андрусак І. Неможливості мови : поезії та переклади / І. Андрусак. – К. : Ярославів Вал, 2011. – 151 с.
2. Богацький П.О. Мала літературна енциклопедія [Електронний ресурс] / П. Богацький. – Sydney, 2002. – 269 с. – Режим доступу : www.ukrcenter.com
3. Воробйов М. Без кори / М. Воробйов. – К. : Сталь, 2007. – 684 с.
4. Голобородько В. Летюче віконце : поезії / В. Голобородько. – К. : Либідь, 2005. – 463 с. – (Б-ка Шевченківського комітету).
5. Изборник Святослава 1073 г. : сб. статей / отв. ред. Б.А. Рыбаков. – М. : Наука, 1977. – 314 с.
6. Малишко А.С. Думки про поезію / А. Малишко. – К. : Рад. письменник, 1959. – 148 с.
7. Мойсієнко А.К. Мова як світ світів : поетика текстових структур / А. Мойсієнко. – Умань : РВЦ «Софія», 2008. – 240 с.
8. Озеров Л.А. Мастерство и волшебство : кн. статей / Л. Озеров. – М. : Сов. писатель, 1972. – 392 с.

9. Родари Дж. Грамматика фантазии / Дж. Родари ; пер. с итал. – М. : Радуга, 1990. – 191 с.

10. Семенюк Г.Ф. Літературна майстерність письменника : підручник / Г. Семенюк, А. Гуляк, Н. Науменко. – 2-ге вид., доп і перероб. – К. : Видавництво «Сталь», 2015. – 367 с.

11. Ткаченко А.О. Мистецтво слова (Вступ до літературознавства): підручник для гуманітаріїв / А. Ткаченко. – 2-е вид., випр. і доповн. – К. : ВПЦ «Київський університет», 2003. – 448 с.

Гуляк Анатолій Борисович – доктор філологічних наук, професор кафедри новітньої української літератури Інституту філології КНУ імені Тараса Шевченка

Науменко Наталія Валентинівна – доктор філологічних наук, професор кафедри українознавства Національного університету харчових технологій

ПОЛЯРУШ

Ніна

ПАВЛО БОГАЦЬКИЙ

КРИЗЬ ПРИЗМУ СПОГАДІВ

«З ПЕРЕЖИТОГО»

У статті досліджено провідні мотиви й образи спогадів П. Богацького «З пережитого», автор яких висловлює свої думки й враження від буремних подій кінця XIX – початку XX століття в Україні. Це збагачує духовний портрет митця у процесі нового прочитання його життєвого та творчого шляху.

Ключові слова: спогади, враження, портрет, національно-визвольні змагання
Principal motifs and characters of P. Bohatskyi's memories «From One's Experience» are researched in the article.

The writer expresses his thoughts and impressions from dramatic events at the end of the 19th – at the beginning of the 20th century in Ukraine. It enriches the writer's spiritual image in the process of his life and creative way new reading.

Key words: memories, impressions, character, national-liberation struggle.

Буремні події кінця XIX – початку XX століть не могли не позначитися на світобаченні письменників, культурних діячів, а через них – і на всьому літературно-культурному дискурсі. Літературна мемуаристика є важливим складником українського літературного процесу, яка хоча й суб'єктивна за своєю природою, однак забезпечує можливість встановлення природи, осягнення об'єктивного змісту історії. Спогади Павла Богацького «З пережитого» є зразком мемуарної літератури початку XX століття і потребують належного вивчення.

Останнім часом помітним став інтерес українських літературознавців до літературної мемуаристики з метою вивчення ідеології I половини XX століття, оскільки її відлуння і досі позначається на бутті незалежної України. Найбільш прикметними досягненнями в дослідженні літературної мемуаристики є праці І. Василенко, Т. Гажі, О. Галича, А. Костенка, Г. Маслюченка, Т. Мережинської, Л. Сергійчук та ін. Сфера наукових інтересів сучасників лежить у дослідженні мемуарів як літературного жанру, класифікації мемуарів за типами та ін.